

Tóth Máté

**INTERDISZCIPLINARITÁS ÉS KULTUROLÓGIA – EGY NYUGATI ÉS EGY OROSZ
ELMÉLET A POSZTMODERNITÁSRÓL**

Az elmúlt évtizedek társadalmi viszonyait, a kulturális és tudományos élet berendezkedéseit, illetve inkább atmoszféráját a *posztmodern* jelzővel illetni mára már meghaladottá vált a filozófiában. Ez azonban nem feltétlenül jelent többet annál, mint hogy a XXI. század társadalomtudományi trendjei ma már más kérdéskörökre koncentrálnak. Hiszen azok a végső soron banális megállapítások, amelyeket az egykor *modern*ként felfogott korok elmúlásának tapasztalata tárt elénk, aligha tűnnek meghaladottnak vagy irrelevánsnak. A jelen szövegnek azonban nem feladata, hogy a posztmodern elméletek apológiáját adja. Elég, ha elfogadjuk, hogy ha az interdiszciplinaritás problémáját akarjuk közelebbről szemügyre venni, talán termékeny lehet azt a korszakot újra megidézni, amelyben az – legalább is a ma is elterjedt értelmében – megszületett. Az interdiszciplinaritás igényét életre hívó problémák – a szaktudományok, diszciplínák önmagában való elégtelensége, lineáris fejlődésük kudarcainak tapasztalata – talán éppen ugyanazok, amelyekről Jean-Francois Lyotard is beszámol, amikor az elbeszélések funkcióvesztéséről, vonzerejük megfakulásáról beszél.

A *posztmodern állapot* diagnózisait aligha kell bemutatnunk. A narratívák halála után az egyetlen felvehető pozíció egy olyan kaotikus nyelvi hálózat metszéspontjain lehetséges, amelyet az egykor konzisztens, válaszokkal szolgálni képes elbeszélések elemeinek rendezetlen halmaza jelent. A bármilyen rendezőelv hitelességét megkérdőjelező „bizalmatlanság” egy olyan társadalmi közhangulatot eredményez, amelyben követők nélküli hősök, mindenki számára közömbös igazságok, megvalósíthatatlan célkitűzések, amelyekre már senki sem törekszik, válasz nélküli kérdések és kérdés nélküli válaszok bolyonganak, képtelenül arra, hogy valódi értelemmel bíró párbeszédékké vagy akár csak mondatokká álljanak össze. A közösségi terek fragmentálódtak, már csak olyan nyelvjátékokként ragadhatóak meg, amelyek talán már önmagukon belül sem rendezettebbek, mint a többi nyelvjáték között. A wittgensteini értelemmel szemben Lyotard már csak nyelvtani szabályok csoportosulásainak látja azokat, amelyek egyetlen lét-

jogosultságát az egymástól való elhatárolhatóság kritériuma adja, mindezzel ugyancsak a pluralizálódást segítve elő.

A *posztmodern* megnevezés gyakran az értékek válságnak szinonimájául is szolgál. Minthogy a klasszikus, narratív értelemben vett legitimitáció lehetetlenné vált, az értékeknek is új kontextus után kellett nézniük. A modern és az azt megelőző korok értékei – a tudás mint érték, a személyiség mint érték, az élet mint érték, stb. – ma már egyszerű instrumentumai az *input-output* rendszerként értett társadalomnak, melynek egyetlen „hőse” a hatékonyság, az optimalizált teljesítmény. A megismerés romantikus ideálja, a beavatottság szent titka az áruházak polcaira kerültek, a zsenik és a bölcsek mind a gyártósor mellé álltak. Akárcsak az egyszerű, hétköznapi ember, akinek életvezetése – melynek izgalmát a XX. század adta, majd el is vette azt – mára kérdés nélküli megfelelés a döntéshozók által megalkotott és uralt szisztéma szolgálatában, annak csábító illúzióival együtt.

A társadalmi kötelék, ha fel is merül mint megválaszolható kérdés, nem több, mint egy a végtelen számú nyelvjáték közül, mely narratív feladatát már nem képes ellátni, és ami még rosszabb, olykor mégis megteszi azt elégtelen, megcsonkított, kártékony alakzataiban. Kötelékek hiányában pedig marad a teljes kommunikációképtelenség állapota, ahol minden megnyilatkozás tartalma idegenül és gyanúsán hat, egyrészt a valódi megértésre való képtelenség, másrészt a párbeszéd megváltozott, eltorzult kritériumai miatt. Ahogy Lyotard is írja: „Mindenki önmagára van utalva. S mindenki tudja, hogy ez az *önmaga* kevés.”¹ A társadalom állapotát az individuumok olyan atomizált tömege jellemzi, amelyhez – mivel maguk is időről időre megtapasztalják, mit jelent önmagukban kevésnek, elégtelennek lenni – már nem társul az emancipáció, a felvilágosodás eksztatikus lendülete, hajtóereje.

„Az egyetem talán eltűnőben, míg az intézet születőfélben van.”² A társadalmi rendszerek működtetése, fenntartása és ellenőrzése fontosabbá vált, mint tartalmainak minősége és értékei.

Mihail Epstejn posztmodernitás-diagnózisa – mely most a lyotard-i elmélet orosz társadalomtudományok köréből választott párjául fog szolgálni – más jelzőkkel és fogalmakkal ugyan, de kísértetiesen hasonló viszo-

¹ LYOTARD, *A posztmodern állapot*, Századvég, Bp., 1993, 37. o.

² Uo. 10. o.

nyokról számol be. Alapfogalomként nem a tudást vagy az elbeszélést, hanem a kultúrát használja. Azonban az a sajátos mód, ahogyan Lyotard az elbeszélést mint társadalmi köteléket értelmezi, illetve ahogy Epstejn a kultúrát mint az emberi lét oszthatatlan projektumát tekinti, lehetővé teszi számunkra, hogy a két – alapjaikban nem feltétlenül egyező – fogalmat közelítsük egymáshoz célunk, az interdiszciplináris gondolkodás igényének bemutatása érdekében.

Közös nevezőt jelenthet a két elméletben például az, hogy Epstejn is a politikus beszédmód felsőbbrendűségét ismeri fel a kultúra és a társadalom viszonyaival szemben. Akárcsak Lyotardnál, ha a kultúra és a tudás problémáit nem annak forrásainál azonosítjuk, hanem csupán a politika, a világgazdaság és a döntéshozás más érdekszféráiban próbáljuk kezelni, akkor nem csupán a probléma maga marad megoldatlan, de a hivatalos beszédmód (vagy nyelvjáték) szintjén azt a téves és roppant kártékony benyomást kelti, hogy az említett szférák elegendő hatalommal bírnak ahhoz, hogy megtalálják a megoldást, mindezzel is növelve saját legitimitásukat, ugyanakkor mélyítve magát a fennálló problémát. A globalizmus és a multikulturalizmus elméletben nem, de a gyakorlatban egymással annál inkább kiegyező tendenciái szintén a funkció és a kezelhetőség érdekében szűkítik le és formálják át a kultúra valódi karakterét. A multikulturalista törekvések hangzatos szlogenjei, amelyekben a kultúra mint önérték szerepel, azt a hibás és kártékony benyomást keltik az erre fogékony nemzeti és más közösségi elitekben, hogy mint önmagukban is értékes entitások, önmagukban elégségesek is lennének céljaik eléréséhez. Az a romantikus – és nem melleleg narratív funkciókat betöltő – elképzelés, miszerint a tudás, a minőségi kultúra, és így a boldogság is már nem csak a fejlettebb, jobb helyzetben lévő, jelentősebb múlttal rendelkező közösségek privilégiuma, de mától bárki számára elérhető, természetesen minden elfogadásra, elismerésre éhező csoport tagjait megrészegíti. Persze ez a hatás koránt sem a posztmodern korok vívmánya, Afanaszjij Fet, orosz költő, például már a XIX. század közepén boldogan konstatálta a tényt, hogy végre „a csukcsiaknak is lehetnek Anakreónjaik”.³

³ EPSTEJN: *Transculture: A broad way between globalism and multiculturalism*, in *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 68., No. 1., 2009, 329. o.

A zárt közösségek a multikulturalizmus ígérete által létre hívott büszkesége – Merab Mamardasvili, grúz filozófust idézve – egyfajta „fordított rasszizmust”⁴ állapotát eredményezi. A többségi közösségek – melynek tagjai közül kerülnek ki a döntéshozók – a tolerancia és a politikailag korrekt beszéd módjegyében kizárólag jó szavakkal illethetik a kisebbségeket, míg magukat szabadon kritizálhatják – többnyire hatástalanul. Ezzel ellentétesen pedig a kisebbségi csoportok saját közösségeiket csak dicsérhetik, míg a többségi társadalom berendezkedését, illetve kultúrpolitikáját szinte kötelességük kifogásolni. Az önmaguk identitását ennek szellemében kidolgozó kultúrák és közösségek számára egy másik kultúra aligha jelenthet partnert egy párbeszédhez – legfeljebb egzotikus képeket valamelyik utazási rovat hasábjain –, minthogy zártságukból kifolyólag közös ügyeik nincsenek és nem is lehetségesek. Ahol a kultúrák közti kommunikáció csak a büszkeség önvédelmének árnyékában történhet, ott a közösségi tér, az internacionális közeg legfeljebb önreprezentációra, rosszabb esetben pedig etnikai, vallási, gazdasági konfliktusokra szolgálhat, mint ahogy azt tapasztalhatjuk is.

A közösségi létmód ilyen természetű gyakorlata már önmagában sem fér össze az életvezetés és az akarat szabadságával. A multikulturalizmus tendenciái azonban nem csak hatásukban, de már definíciójukban is magukban hordozzák a determinizmust. Amennyiben a közösségek felvázolt modelljét nem csak népekre és nemzetekre vonatkoztatva képzeljük el, úgy láthatóvá válik az ellentmondás aközött, ahogy a kultúra fogalma meghatározásra, illetve alkalmazásra kerül a posztmodernitásban. A társadalom pluralizálódása – akár csak Lyotard-nál – Epstejn elméletében is beláthatatlan mélységeig lehetséges. A nemzetközi szintér nemzetekre esik szét, a nemzetek pedig további, saját identitásukat önálló és független kultúrává emelő csoportokra. A legtöbb ilyen csoport – legalább is azok, amelyek ténylegesen önálló kultúráként tudják prezentálni önmagukat a politikai életben – olyan természetes meghatározottságaik alapján definiálják önmagukat, mint a nem, kor, bőrszín, szexuális beállítottság, stb. Márpedig a kultúra lényegét a legtöbb, klasszikus filozófiai meghatározás éppen abban látja, hogy az megszabadít bennünket a természeti szükségletek, meghatá-

⁴ Uo. 336-337. o.

rozottságok igájától, egy minőségibb létmódot kínálva és biztosítva ezáltal. Természetesen nem azt sugallja Epstejn, hogy mindezeket el kellene vagy el lehetne dobni. Amit problémának lát, az inkább a hangsúlyokkal függ össze. Ha a kultúránkat és a közösségünket csupán arra használjuk, hogy természeti, „első” identitásunkat szimbolikus szinten is megerősítsük, akkor nem használjuk ki azokat a lehetőségeket, amelyekre a kulturális lét eredendően hivatott lenne. Az emberiség identitása minél jobban kötődik az ember mint természeti lény biológiai és fizikai felfogásához, illetve meghatározottságához, annál inkább elhomályosítja annak – Epstejn számára kívánatos – állandó, univerzális és elsősorban a posztmodern szétszakított-ságot áthidalni képes valódi jellegét. A multikulturalizmus tehát szabadságot és toleranciát hirdető szándékai ellenére több falat emel, mint amennyit lebontani képes.

A posztmodernitás karakterét és egyben dilemmáját nem kizárólag multikulturális törekvései adják. A korszak valódi kérdése abban áll, vajon összeegyeztethető-e a kultúrák öndefináló izolációja az identitást mesterséges kreálnánynak tekintő, ugyanakkor a korszakban ugyancsak népszerű dekonstrukciós látásmóddal.⁵ A dekonstrukció, amely eleve száműzni igyekszik olyan koncepciókat, mint a kezdet, az eredet, a tradíció, ill. általában a lineáris, történeti fejlődést kísérő fogalmakat és rendezőelveket, lényegileg összeférhetetlen az előbbieken említett tendenciák identitásépítő gyakorlatával. Azt, hogy az alapvető szembenállásuk ellenére mégis csak egyszerre képesek teret nyerni maguknak és beépülni a posztmodern kor gondolkodásába, éppen annak a büszkeségnek az illúziója teszi lehetővé, amely meggátolja a kultúrák pártatlan kommunikációját, valamint azt, hogy alaposan kidolgozott önképünkre hatással legyenek egy másik közösség elvei, tapasztalatai.

Mindkét elmélet – Lyotard és Epstejn is – végletes pluralizálódásról, a kommunikáció ellehetetlenüléséről, az emberi viszonyok torzulásáról, illetve ezek veszélyeiről beszél. A posztmodern társadalmak karaktere szinte apokaliptikus érzéseket vált ki a témát érintő teoretikusokból, minthogy a folyamatok visszafordításához, vagy legalább megfékezéséhez olyan képességek és lehetőségek lennének szükségesek, amelyek hiánya és hiábava-

⁵ EPSTEJN: *Transculture: A broad way between globalism and multiculturalism*, in *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 68., No. 1., 2009, 337-342. o.

lósága jelenti éppen a posztmodern állapotot. Ugyanakkor mégis mutatkozik némi nosztalgikus remény a jövővel kapcsolatban, igaz, meglehetősen naiv és utópikus formában. Epstejn maga is utal a történelmi fejlődésre vonatkozó spengleri megállapításokra, melyek szerint „a civilizáció maga a visszavonhatatlan vég”,⁶ ami azonban egyben azt is jelenti, hogy a megkövült, kreatív energiájukat elveszített társadalmak viszonyai talán a pusztulás árán bomlanak föl, de utánuk az újjászülető, és éppen újjászületésében, kibomlásában a legszebb új világ érkezik el, amely visszahozza a közösségek és gyakorlataik eleven és tiszta erejét. Tehát mindössze annyit tehetünk, hogy várunk, míg elérkezik „az átalakulás csodája, amely a civilizáció vizét borrá változtatja.”⁷

A posztmodernitás ilyen állapotai között fogalmazódott meg az igény olyan elméletek és módszerek iránt, melyek az akadályok ellenére is képesek kommunikációs csatornákat teremteni a társadalom elszigetelt szereplői között. Az ennek az igénynek eleget tevő elméleteket szokás interdiszciplínárisként megjelölni. Ez a kifejezés – elterjedt használatával ellentétben – semmit nem közöl arról, hogyan vihető végbe egy ilyen vállalkozás, csupán egyet fogalmaz meg az új módszertannal, tudományeszménnyel szemben támasztott elvárások közül. Mind Lyotard, mind Epstejn elmélete azonban egyaránt igyekszik ilyen megoldási javaslatokkal szolgálni.

Lyotard válasza a paralógia. Minthogy a legitimációs folyamatok logikája, illetve a politikai-gazdasági befolyás egyre inkább rögzíti a diszciplínák és nyelvjátékok elszigeteltségét, annak a kutatónak, aki nem akar megelégedni azzal, hogy kőbe vésett szabályok által határolva folytassa munkáját, még folyamatában, a rögzülés befejezettsége előtt kell befolyásolnia annak végső kimenetelét. Ehhez azonban az szükséges, hogy az információ birtoklása és elosztása ne kizárólag a döntéshozók előjoga legyen. A szabad információáramlás folyamatának kezdetei már a hetvenes évek végén Lyotard számára is érezhető volt, az internet megjelenésével pedig végképp ezt az irányt vette fel a tudás társadalmi helyzete. „A posztmodern ember ter-

⁶ SPENGLER: *A Nyugat alkonya*, Európa, Bp., 1994, I. kötet, 67. o.

⁷ EPSTEJN: *Culture – Culturology – Transculture*, in *After the future: The paradoxes of postmodernism & contemporary Russian culture*, University of Massachusetts Press, Amherst, 1995, 283. o.

mészetévé lassan az adatbank”⁸ válik. A paralógia mint eszköz arra szolgál, hogy zavart okozzon a hatékonyság szolgálatában kiépített input-output rendszer mechanizmusában. Minthogy az információk már mindenkinek rendelkezésére állnak, a paralógia mindezt a képzelőerő révén képes megvalósítani. A képzelőerő váratlan összekapcsolásaival, radikálisan újszerű elméleteivel hatásában talán elég intenzív lehet ahhoz, hogy kihívásként jelenjen meg a diszciplínák merev szabályai, lineárisan haladó irányvonalai előtt. Tehát a lyotard-i posztmodern tudományban a megoldás kulcsa maga a tudományos vita, melynek paradox módon nem a konszenzust és a belátást tűzi ki céljául, hanem éppen a nézeteltérést, mint termékeny különbséget, amely képes megingatni az elméletek legitimációjának túlzottan egyoldalú berendezkedéseit. Mindez azonban csak abban az esetben valósulhat meg, ha a diszciplináris kutatók egy olyan nyitott attitűddel viszonyulnak a kutatás pragmatikájához, amely attitűdnek éppen hiánya vezetett a tudomány büszke és olykor önző karakterének kialakulásához magában a lyotard-i elméletben is.

Epstejn válasza éppen ezt az attitűdöt igyekszik megteremteni. Elmélete szerint létezik egy metakulturális szint – a transzkultúra –, amely épp úgy haladja meg a kultúrát, mint ahogy a kultúra a természetet. A kultúra mint olyan – Julia Kristeva koncepciójával élve – szimbolikusan értelmezi át az ember természetes meghatározottságát.⁹ Lehetővé teszi, hogy egy függetlenedett, exotopikus pozícióból reflektáljunk önmagunk biológiai jellemzőire, akár úgy is, hogy az identitásunk alapjául szolgálhasson. Éppen ezt kell tennie a posztmodernitás transzkulturális tudományának is – a kulturológiának. A kulturológia transzkulturális szinten értelmezi át a kultúra szimbolikus elemeit. Új szabadságjog, amely a saját kultúra prekonceptiói, beidegződései alól szabadíthatja fel azt, aki képes elsajátítani a megfelelő szemléletmódot. A kulturológia módszerei meglepően hasonlóak a paralógia elképzeléseihez. Vizsgálati anyaga az emberiség történetében valaha létezett és létező kultúrák összes terméke, szimbóluma, koncepciója. Egy valóban interdiszciplinárisan működő elmélet (vagy attitűd) nem tehet különbséget sem térben, sem időben az emberi történelem projektumai

⁸ LYOTARD, *A posztmodern állapot*, Századvég, Bp., 1993, 112. o.

⁹ Ld. KRISTEVA, Julia: *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*, Columbia University Press, 1980

között. Azt a kánont, amely kiválasztja és felmutatja, hogy történetében melyek azok a fordulópontok, eredmények, amelyek az épp aktuális álláspontjának háttérét, legitimitását, igazságát biztosítják, maguk a diszciplínák, illetve azok elszigetelt és kontrol nélküli érdekeinek és módszertanának összjátékai adják. Az interdiszciplinaritás - amennyiben módszertani modellként is értelmezzük - újra kell, hogy kezdje a természet- és kultúratudományok történeti munkáját is, de nem egy újabb kánon létrehozásának igényével, hanem egy olyan radikálisan új módon, amely képes felszámolni a *jelentőség* fogalmát és rehabilitálja a diszciplínák által elavultnak, meghaladottnak vagy korszerűtlennek bélyegzett elméletek érdemeit.

A kulturológusnak is, akár csak a lyotard-i társának, képzelőereje a legfőbb eszköze. Váratlan és radikális asszociációi, újító meglátásai segítenek abban, hogy felfedje a kultúrák alakulásának merő esetlegességét, gátat vetve ezzel a multikulturalizmus által gerjesztett önhitt izolációnak. A különbség azonban abban áll, hogy míg a paralógiánál a képzelőerő termékének újszerűsége lesz az, ami azt jogosulttá teszi a tudományos diskurzusban való részvételre, a kulturológia munkájának lényege inkább a radikalitásban rejlik. Minél meghökkentőbb erővel bír egy összekapcsolás, annál jobban elhomályosítja a felhasznált szimbólumok önálló jelentését, történetiségét és legfőképpen státuszát. Ahogy a kultúra sem törli el a természeti meghatározottságok jelentőségét és értékeit, a transzkulturális identitás célkitűzése sem az, hogy eltörölje a kulturális háttérét. A kultúra és a közösségek értékét éppen az adja, ami relativizálni is képes azokat, az esetlegesség meghaladhatatlan determinizmusa. Úgy vagyunk különbözőek, hogy egyben egyformák is vagyunk. Ezt az univerzálisan emberit kell felfedeznünk a kultúrák különbségeiben. A kreatív erő, akár csak a paralógia esetében, itt is a különbségek megélésében rejlik.¹⁰ Ezek a meglehetősen közhelyszerű kijelentések nagyban hasonlítanak a multikulturalizmus programjához. Epstejn a kulturológiától várja a multikulturalizmus és a dekonstrukció posztmodern dilemmájának megoldását, azzal, hogy a kettő elegendőt igyekszik megalkotni. Fel kell ismernünk a multikulturalizmus, tehát a saját kultúra, a meghatározottság, illetve a többi kultúrát elválasztó esetleges különbségek értékeit, mielőtt azok elutasításába,

¹⁰ EPSTEJN: *Transculture: A broad way between globalism and multiculturalism*, in *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 68., No. 1., 2009, 330-333. o.

dekonstruálásába kezdünk. A legfontosabb azonban az, hogy ne felejtjük el: ez is csak egy játék. Igaz, olyan játék, amely terapeutikus hatással lehet az illúzióival küzdő ember számára. A posztmodern létmód tehát egy attitűd, illetve olyan egymással versengő attitűdök, amelyek örömet lelik a versengésben. Ez szintén olyasvalami, amivel talán maga Lyotard is egyetértene.

A két elmélet szintén jól tükrözi a nyugati és az orosz filozófiai gondolkodás közti különbséget is. Lyotard szemében az epstejni elképzelés, még ha sok mindenben közös nevezőn is vannak, leginkább naivnak és néhol közhelyesnek tűnne, sőt, leginkább a már meddővé és elavulttá vált emancipációs elbeszélésekre emlékeztetné, ahogy minket is. Epstejn szemében azonban a lyotard-i megoldás egyszerűen nem jelent megoldást, inkább úgy tűnik, mint ami megbékélve a posztmodern viszonyokkal a „válságban élésre” rendezkedik be. Az orosz filozófiáról általánosságban elmondható, hogy nem hajlandó lemondani a XX. században kompromittálódott totalitás igényéről, még akkor sem, ha ez meglehetősen naivan hat, és egyelőre talán ki is zárja őket az európai filozófiai diskurzus berkeiből.

Bibliográfia

- EPSTEIN, Mikhail: Culture – Culturology – Transculture, in *After the future: The paradoxes of postmodernism & contemporary Russian culture*, University of Massachusetts Press, Amherst, 1995
- EPSTEIN, Mikhail: Transculture: A broad way between globalism and multiculturalism, in *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 68., No. 1., 2009
- KRISTEVA, Julia: *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*, Columbia University Press, 1980
- LYOTARD, Jean-Francois: *A posztmodern állapot*, in *A posztmodern állapot* (szerk. Bujalos I.), Századvég, Bp., 1993
- LYOTARD, Jean-Francois: A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek, in *A posztmodern állapot* (szerk. Bujalos I.), Századvég, Bp., 1993
- SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya*, Európa, Bp., 1994

Tudományterületi besorolás

kultúratudomány, filozófia, társadalomelmélet

Tárgyszavak

Epstejn, Lyotard, posztmodern, multikulturalizmus, transzkultúra, kulturológia, kultúra, orosz filozófia